

Critical Examination of the Deductive Capacity of Kalām (Islamic Theology) and the Necessity of Establishing an Independent Discipline for the Deduction of Religious Doctrinal Knowledge

Mehdi Abdi

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.
abdi.m.abdi@basu.ac.ir

Abstract

In Islam, valuable doctrinal teachings have been presented, and their application requires precise inference from religious texts. Kalām (Islamic theology) is the discipline responsible for doctrinal knowledge in the Muslim world. This raises the question: What is the inferential capacity of Kalām? Can it succeed in this regard? This research employs a descriptive-analytical method to explore this question. The capacity of any discipline arises from its foundational components. The elements of Kalām—its issues, principles, sources, and methods of reasoning—have been selected and structured in accordance with its primary aim: to defend doctrinal knowledge. Consequently, its inferential capacity is inherently limited. Modifying the objective of Kalām or introducing the goal of doctrinal inference is untenable, as its foundational components—which define its essence—are incompatible with objectives that diverge from its original defensive purpose. When two objectives diverge to the extent that they necessitate distinct issues, principles, sources, and methods of reasoning, separate disciplines must be established for each goal. Kalām possesses a sufficient capacity to defend doctrinal knowledge; however, the derivation of doctrinal teachings necessitates the establishment of an independent discipline, along with the selection and formulation of appropriate sources, issues, principles, and methods of reasoning to achieve this objective.

Keywords: Kālam, Beliefs, The Inferential Capacity of Elm al-Kalam, The Establishment of The Science of Creeds.

Received: 2025/06/07; Revision: 2025/07/09; Accepted: 2025/07/21; Published online: 2025/08/20

Abdi, M. (2025). Critical Examination of the Deductive Capacity of Kalām (Islamic Theology) and the Necessity of Establishing an Independent Discipline for the Deduction of Religious Doctrinal Knowledge. *Journal of Religious Thought*, 25(2), 87-100.

 <https://doi.org/10.22099/jrt.2025.53445.3247>

 Copyright © The Author

Introduction & Problem Statement

Beliefs, which form the foundation of human personality and behavior, play a crucial role in shaping individual and societal lifestyles. Given the significance of this topic, accessing accurate doctrinal knowledge from religious sources is an undeniable necessity. Kalām (Islamic theology), as a discipline dedicated to defending religious beliefs, has always garnered interest. However, the central question remains whether this discipline has the capacity for the systematic deduction of doctrinal knowledge.

Methodology

This study utilizes an analytical-descriptive approach to assess the deductive capacity of Kalam by exploring its constituent components, such as its subject matter, objectives, issues, principles, sources, and reasoning methods. A comparative analysis between the goals and methods of Kalam and the requirements for deducing doctrinal knowledge highlights the necessity of establishing a new discipline.

Discussion

1. Conceptual Clarification

In this section, the definitions of science, beliefs, and Kalam are examined. Science is defined as a coherent system of epistemic propositions comprising a subject matter, objectives, issues, principles, sources, and reasoning methods. Beliefs are described as firm and foundational religious convictions that shape the Islamic worldview. Kalam is characterized as a systematic discipline that employs rational and transmitted methods to defend religious beliefs.

2. Examination of the Deductive Capacity of Kalam's Components

The article analyzes the components of Kalam—subject matter, objectives, issues, principles, sources, and reasoning methods—to assess its deductive capacity. While Kalam's subject matter is not inherently limited in addressing doctrinal knowledge, its primary objective is to defend religious beliefs rather than deduce them. Introducing deduction as an additional objective faces significant challenges due to differences in required issues, principles, and methods.

- Issues in Kalam primarily revolve around sectarian disputes and philosophical debates, leaving many doctrinal teachings unaddressed.
- Principles of Kalam are often formulated as doctrinal boundaries for sects rather than tools for deduction.
- Sources in Kalam, when used for defense, include beliefs accepted by opponents, whereas doctrinal deduction relies solely on reason and revelation.
- Reasoning methods in Kalam are predominantly dialectical, whereas doctrinal deduction requires demonstrative and certainty-inducing approaches.

These differences indicate that Kalam cannot adequately meet the needs of systematically deducing doctrinal teachings.

3. Proposal for Establishing an Independent Discipline for Deduction of Doctrinal Teachings

The article proposes the establishment of an independent discipline titled “Science of Doctrines” (Aqa'id) for deducing doctrinal teachings. This discipline should include the following features:

- Subject matter and objective: doctrinal teachings and its deduction from religious texts.
- Issues: compilation of all doctrinal propositions from Quranic verses and hadiths.
- Principles: derivation of rules from general doctrinal propositions in religious texts.
- Sources: the Qur'an, Sunnah, and reason as primary sources.
- Reasoning Methods: Use of demonstrative methods to uncover doctrinal truths.

Conclusion

Every scientific discipline, as a coherent epistemic system, consists of six fundamental pillars: a defined subject matter, clear objectives, specific issues, authoritative sources, theoretical foundations, and methods of reasoning. These elements collectively determine the capacity and efficacy of any discipline. Among them, the objective serves as the central axis, shaping the other components.

Kalam, as a discipline developed in a specific historical context, primarily aims to defend religious beliefs against doubts and objections. This objective has led to its focus on sectarian disputes and responses to intellectual challenges across different eras. The principles governing Kalam are largely

formulated as sectarian doctrinal boundaries, lacking a deductive approach. While these features are effective for defensive purposes, they are insufficient for the systematic deduction of doctrinal knowledge from religious texts.

نگاه انتقادی به ظرفیت استنباطی علم کلام و ضرورت تأسیس علم مستقل برای استنباط معارف اعتقادی

مهدی عبدی

استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.
abdi.m.abdi@basu.ac.ir

چکیده

در دین اسلام، معارف ارزشمندی در زمینه اعتقادات ارائه شده است که بهره‌گیری از آن‌ها نیازمند استنباط صحیح از متون دینی است. علم کلام، دانش مسئول معارف اعتقادی در جهان اسلام است. سؤال این است که ظرفیت استنباطی علم کلام چه میزان است؟ و آیا علم کلام می‌تواند در این زمینه موفق باشد؟ این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی در پی پاسخ به این سؤال است. هر ظرفیتی که یک علم دارد، ناشی از مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده و عناصر آن است. مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده علم کلام، شامل مسائل، قواعد، منابع، مبادی و روش‌های آن، متناسب با هدف دفاع از معارف اعتقادی، انتخاب و تدوین شده‌اند و ظرفیت استنباط محدودی دارند. تغییر هدف علم کلام و یا افزودن هدف استنباط ممکن نیست؛ زیرا مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده علم کلام که ماهیت آن را تشکیل می‌دهند، با اهداف متباین با هدف اولیه که دفاع است، سازگاری ندارند. زمانی که دو هدف تا حدی متفاوت باشند که مسائل، قواعد، منابع و شیوه‌های استدلال متفاوتی را اقتضا کنند، لازم است برای هر هدف، علم جداگانه‌ای تأسیس شود. علم کلام ظرفیت مناسبی برای دفاع از معارف دارد؛ اما برای استنباط معارف اعتقادی، لازم است علمی مستقل شکل گیرد و منابع، مسائل، قواعد و شیوه‌های مناسب برای تحقق این هدف، انتخاب و تدوین گردند.

واژگان کلیدی: کلام، اعتقادات، ظرفیت استنباطی علم کلام، تأسیس علم عقاید.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۷؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۱۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۳۰؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۵/۱۱

□ عبدی، مهدی (۱۴۰۴). نگاه انتقادی به ظرفیت استنباطی علم کلام و ضرورت تأسیس علم مستقل برای استنباط معارف اعتقادی. *اندیشه دینی*، ۲۵(۲)، ۸۷-۱۰۰.

<https://doi.org/10.22099/jrt.2025.53445.3247>

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

۱. مقدمه

مهم‌ترین شاخصه سازنده شخصیت هر فرد و مؤثرترین عامل در شیوه رفتاری و سبک‌فکری وی، اعتقادات اوست. اصول اعتقادی هر انسان نقش محوری و اساسی در تعیین سبک زندگی و مسیر کلی حرکات مادی و معنوی او دارد. آیه شریفه «كُلُّ يَوْمٍ عَلٰى شَاكِلَتِهِ» (اسراء: ۸۴) نیز بیانگر همین مطلب است. اگر باورهای انسان صحیح باشد، زندگی او در مسیر صحیح قرار خواهد گرفت؛ و اگر بینش‌های نادرست، جهت‌دهنده زندگی فرد باشد، او را به بیراهه خواهد کشاند. از آنجاکه اعتقادات صحیح نقش راهبردی در زندگی انسان دارند، وی نیاز اساسی به دستیابی به معرفت صحیح و عمیق دارد. دین مبین اسلام با در نظر گرفتن این نیازهای شناختی و معرفتی، معارف ارزشمندی ارائه داده است که بهره‌گیری مؤثر از این معارف مستلزم استنباط و استخراج آن‌ها از متون دینی است.

اولین وظیفه دانشمندان اسلامی، استنباط و استخراج این معارف و عرضه آن‌ها با بیانی شفاف است. بسیاری از انسان‌ها با دستیابی به این معارف، هویت گم‌شده خود را می‌یابند و مسیر زندگی خویش را پیدا می‌کنند. عبدالسلام هروی در حدیث صحیحی از امام رضا(ع) نقل می‌کند که فرمود اگر مردم از زیبایی‌های کلام ما آگاه شوند، از ما پیروی خواهند کرد^۱ (صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۳۰۷). علم کلام، علمی است که در جهان اسلام عهده‌دار امور معرفتی و اعتقادی است. سؤال مهم این است که آیا علم کلام ظرفیت استنباطی دارد و این ظرفیت تا چه میزان است؟ علم کلام تا چه حد توانسته یا می‌تواند وظیفه استنباط معارف اعتقادی را انجام دهد؟ ظرفیت هر علمی متأثر از مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده آن است. این مؤلفه‌ها شامل عناصری همچون هدف، موضوع، مسائل، قواعد، منابع و مبادی و روش‌های هر علم می‌شود که در مجموع قابلیت‌های آن علم را شکل می‌دهند؛ بنابراین، ارزیابی ظرفیت علم کلام مستلزم تحلیل و واکاوی ظرفیت این مؤلفه‌ها است.

این پژوهش با بررسی ظرفیت استنباطی علم کلام از رهگذر تحلیل هدف، موضوع، مسائل، قواعد، منابع و مبادی و روش‌های استدلالی آن، کوشیده است توانمندی‌های این علم را در استنباط معارف اعتقادی مورد ارزیابی قرار دهد. در نهایت، با توجه به محدودیت‌های شناسایی‌شده، ضرورت تأسیس دانشی مستقل با ابزارها و روش‌های ویژه برای استنباط نظام‌مند معارف اعتقادی را مورد تأکید قرار داده است.

۲. مفهوم‌شناسی

۲-۱. مفهوم لغوی و اصطلاحی علم

واژه «علم» در لغت، نقیض جهل (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۱۵۲) و به معنای یقین و معرفت (فیومی، ۱۴۱۴ق، ص ۴۲۷) و ادراک حقیقت شیء (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۸۰) است. این ادراک دو نوع است: یکی ادراک ذات شیء و دیگری حکم به وجود یا نفی صفتی در آن شیء. در حالت اول، علم متعدی به یک مفعول، و در حالت دوم، متعدی به دو مفعول است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۵۸۰). «علم» در اصطلاح دانشمندان اسلامی دو کاربرد دارد: در یک کاربرد، مراد از علم، تک‌گزاره‌های معرفتی است؛ به طوری که هر گزاره‌ای که حاکی از واقعیت باشد، می‌تواند علم محسوب شود. در کاربرد دوم که در محافل علمی و محاورات عرفی رایج‌تر است، مراد از علم، نظام منسجم از چندین گزاره معرفتی است. در این معنا، علم به مجموعه‌ای از مسائل اطلاق می‌شود که در محور خاصی، مانند موضوع، هدف یا مناسبت دیگر، مشترک باشند. این محور، همچون نخ تسبیح، گزاره‌های پراکنده یک علم را به هم مرتبط می‌کند و نظامی منسجم ایجاد می‌نماید. در این اصطلاح، ملاک علم بودن، وجود مجموعه‌ای مرتبط از مسائل است که گویا برای آن‌ها نوعی وحدت فرض شده است. به عبارتی، علم به رشته‌های دانش گفته می‌شود که بر مبنای موضوع، هدف، روش یا محور دیگری طبقه‌بندی شده‌اند. بر این اساس، رشته‌های مختلف علوم مانند: نحو، صرف، لغت، تاریخ، جغرافیا، زمین‌شناسی، باستان‌شناسی، کیهان‌شناسی، ریاضیات، فیزیک، زیست‌شناسی، شیمی، فلسفه، کلام و مانند آن‌ها به وجود می‌آیند (مصباح یزدی، ۱۳۹۲ش، صص ۳۴ - ۷۱). مراد از علم در این مقاله، معنای اصطلاحی دوم؛ یعنی نظام منسجم از چندین گزاره معرفتی است.

۲-۲. مفهوم لغوی و اصطلاحی عقاید

واژه «عقاید» جمع «عقیده» است. ریشه این واژه، «عقد» به معنای استحکام و استواری است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۸۶). لغت‌شناسان درباره این واژه گفته‌اند: «عقیده» هر فرد، دین و اعتقادی است که به آن باور دارد (حمیری، ۱۴۲۰ق، ج ۷، ص ۴۶۶۲). آنچه قلب و ضمیر بر آن گره خورده و انسان به آن دینداری می‌کند، «عقیده» نام دارد (شرتونی، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۵۹۹).

۱. فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحْسِنَ كَلَامِنَا لَاتَّبَعُونَا.

اصطلاح «عقاید اسلامی» به مجموعه آموزه‌های دینی اسلام در حوزه اعتقادات و باورها اشاره دارد که شامل معارف مربوط به خداوند و صفات او، وحی، پیامبران، کتب آسمانی، معاد، بهشت و جهنم، نبوت، امامت، غیب، فرشتگان و سایر مفاهیم مرتبط است. در واقع، «عقاید اسلامی» همان جهان‌بینی اسلام است که هر فرد مسلمان وظیفه دارد به آن معتقد باشد.

۲-۳. مفهوم لغوی و اصطلاحی کلام

واژه «کلام» در لغت، به معنای بیان آواهای متوالی برای معنای قابل‌فهم است (فیومی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۳۹). همچنین کلام بر واژگان سازمان‌یافته و بر معنای‌ای که تحت آن الفاظ قرار می‌گیرند نیز اطلاق می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۷۲۲). در اصطلاح، «کلام» عنوان شاخه‌ای علمی در حوزه معرفت اسلامی است که تعاریف متعددی برای آن ارائه شده است؛ اما هدف مشترک آن‌ها، تبیین ویژگی‌های متمایزکننده این علم نسبت به سایر شاخه‌های علمی است. تفاوت‌های علوم مختلف در منبع، موضوع، روش و اهداف آن‌هاست. بنابراین، هر یک از تعاریفی که برای علم کلام ارائه شده به یک یا چند جنبه از این جنبه‌ها اشاره دارد و بخشی از ماهیت و جایگاه خاص این علم را نشان می‌دهد.

فارابی، تعریفی از علم کلام ارائه می‌دهد که بر اهداف آن تمرکز دارد: «کلام صنعتی است که انسان از طریق آن می‌تواند آراء و افعال معینی را که واضع ملت بر آن‌ها تصریح کرده است، اثبات کند و نیز دیدگاه‌های مخالف آن آراء و افعال را باطل نماید» (فارابی، ۱۹۹۶م، ص ۸۶). شیخ صدوق در علم کلام بیشتر بر منبع این علم تأکید می‌کند و شرط پرداختن به آن را توانایی در اقامه حجت از بیانات و معانی کلمات ائمه (علیهم‌السلام) می‌داند (صدوق، ۱۴۱۴ق، ص ۴۳). شیخ مفید، تعریفی را براساس روش ارائه می‌دهد: «کلام دانشی است که از طریق استدلال، برهان و جدل به طرد باطل می‌پردازد» (مکدرموت، ۱۳۷۲ش، ص ۱۰). شیخ طوسی، تعریفی از علم کلام ارائه می‌دهد که بر موضوع آن تمرکز دارد: «کلام دانشی است که در آن درباره ذات خداوند متعال، صفاتش، مبدأ و معاد براساس قانون شرع بحث می‌شود» (طوسی، ۱۳۵۱ش، ج ۲، ص ۲۳۷).

براساس تحلیل‌های انجام‌شده در این پژوهش درباره هدف، موضوع، منابع و روش علم کلام، می‌توان این علم را به‌صورت زیر تعریف نمود: علم کلام دانشی نظام‌مند است که با روش عقلی-نقلی در قالب استدلال‌های برهانی و جدلی به دفاع از باورهای بنیادین دینی و مذهبی می‌پردازد.

۳. بررسی ظرفیت استنباطی مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده علم کلام

هر ظرفیتی که علم کلام داشته باشد، ناشی از مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده و عناصر آن است؛ زیرا علم، جز مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده‌اش، چیزی دیگر ندارد که بتواند توان و ظرفیتی برای آن تولید کند. در ادامه، ظرفیت استنباطی هر یک از مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده علم کلام بررسی خواهد شد.

۳-۱. ظرفیت استنباطی موضوع علم کلام

در کتب منطقی، در بحث تمایز علوم، تمرکز بر تفاوت در موضوع است. منطقیون بر این باورند که عامل تمایز علوم، تفاوت در موضوع‌های مورد مطالعه یا تنوع در جنبه‌های مرتبط با یک موضوع مشترک است^۲ (ابن سهلان ساوی، ۱۴۲۵ق، ص ۴۲۴). برپایه این دیدگاه، سایر ویژگی‌های علوم، مانند هدف، روش، منابع و غیره، در تمایز میان آن‌ها نقش ندارند. بنابراین، در صورت وجود موضوع واحد، حتی با اهداف مختلف، تشکیل یک علم واحد کافی است و نیازی به تأسیس علوم متعدد نیست. مقوله استنباط اعتقادات در رابطه با علم کلام، می‌تواند به‌عنوان یکی از اهداف این علم محسوب شود و نمی‌تواند موضوع آن باشد. پس، برپایه دیدگاه منطقیون، نیاز به تأسیس علم مستقلی برای استنباط اعتقادات وجود ندارد و می‌توان این فعالیت‌ها را تحت قالب علم کلام سازماندهی کرد.

به‌همین دلیل، برخی دانش‌پژوهان در حوزه علم کلام، تحت تأثیر دیدگاه‌های منطقیون، بر تمرکز نسبت به موضوع علم تأکید کرده و هر آنچه مرتبط با اعتقادات اسلامی است، اعم از استنباط، تنظیم، تبیین، اثبات، توجیه و پاسخ‌گویی به شبهات و اعتراضات مخالفان، با بهره‌گیری از روش‌های عقلی، نقلی و شیوه‌های برهانی، جدلی و خطابی را در قالب علم کلام قرار داده‌اند. این دانش‌پژوهان، علم کلام را علمی معرفی کرده‌اند که عهده‌دار تمام این اهداف در زمینه عقاید دینی است (خسروپناه، ۱۳۸۳ش، ص ۴؛ برنجکار، ۱۳۹۱ش، ج ۱، ص ۲۲). بنابراین، از نظر موضوع، برای علم کلام در پرداختن به استنباط معارف اعتقادی، مانع یا محدودیتی وجود ندارد.

۲. العلوم تتخالف اما لاختلاف موضوعاتها أو لاختلاف جهات موضوع واحد مشترک بینها.

۲-۳. ظرفیت استنباطی غایت و هدف علم کلام

محقق لاهیجی می‌گوید علم کلام در طول تاریخ دچار تغییر و تحول هویتی شده است. این علم نزد متقدمین، هویتی ابزاری داشته و موضوع آن اصول شریعت، هدف آن محافظت از اصول شریعت، مبادی و مقدمات آن مسلمات و مشهورات در نزد اهل شریعت، و قیاسات آن قیاسات جدلی و خطابی بوده است؛ اما به تدریج به دفاع از اوضاع شریعت بسنده نشد و هویت این علم تغییر یافت، به طوری که نزد متأخرین، هویتی معرفت‌زا پیدا کرد تا بتواند قسیم فلسفه باشد. این تغییر در موضوع و غایت صورت گرفت، به گونه‌ای که موضوع آن از اوضاع شریعت به اعیان و موجودات تغییر یافت و هدف آن از دفاع نسبت به اوضاع شریعت، به تحصیل معرفت درباره اعیان و هستی‌شناسی تغییر کرد؛ اما مبادی و مقدمات استدلال‌ها و قیاسات آن ثابت باقی ماند. کلام متأخرین به این صورت تعریف شده است: علمی است به احوال موجودات بر نهج قوانین شرع. موافقت قوانین شرع یعنی بنای ادله این علم بر مقدمات مسلم و مشهور میان اهل شرع است (لاهیجی، ۱۳۸۳ش، صص ۴۲-۴۴).

وی معتقد است این تغییر هویتی، دستاوردی نبوده که ارزشمند باشد، بلکه منجر به گمراهی نیز شده است. دلیل این شکست چنین است که بررسی هر موضوع و دستیابی به هر هدف، نیازمند مقدمات و شیوه‌های مناسب خود است. نمی‌توان موضوع یا هدف علم را تغییر داد و در عین حال، با همان مقدمات و روش‌های اولیه، به پیگیری موضوع یا هدف جدید پرداخت. برخی معاصران در تلاشند تا «استنباط عقاید» را به هدف و غایت علم کلام اضافه کنند. افزودن هدف «استنباط عقاید» به علم کلام همان مشکلی را ایجاد می‌کند که محقق لاهیجی درباره کلام متأخرین بیان کرده است. نظریه محققین معاصر، مبتنی بر این است که می‌توان با حفظ تمام ویژگی‌های علم کلام، یعنی موضوع، هدف، مبادی، مقدمات ادله و قیاسات، هدف جدیدی را به آن افزود. ایشان علم کلام را این گونه تعریف کرده‌اند:

«علم کلام دانشی است که درباره اعتقادات دینی به شیوه عقلی و نقلی بحث می‌کند و ضمن استنباط این اعتقادات از منابع آن، به تبیین، تنظیم و اثبات اعتقادات دینی پرداخته و به شبهات و اعتراضات مخالفان پاسخ می‌گوید» (برنجکار، ۱۳۹۱ش، ج ۱، ص ۲۲).

توضیح مطلب این است که علم، به معنایی که بر رشته‌های مختلف دانش مانند کلام، فلسفه، شیمی و فیزیک اطلاق می‌شود، امری اعتباری و ساخته بشر است. بشر برای دستیابی به هدف خاص، اقدام به تأسیس یک علم می‌نماید. بنابراین، هدف و غایت هر علمی، تعیین‌کننده‌ترین نقش را در آن علم دارد. این هدف و غایت مؤسسان یک علم است که مشخص می‌کند موضوع آن علم چه باشد و چه مسائلی جزء مسائل آن قرار گیرد. با توجه به هدف و غایت یک علم و جنس موضوع و مسائل آن، منابع، مبانی و روش‌های استدلال مناسب برای آن علم تعیین می‌شود.

موارد زیادی از علوم وجود دارند که موضوع واحدی دارند، اما به دلیل تفاوت در اهداف و غایات، از هم جدا شده‌اند. برای نمونه، فیزیک نظری و فیزیک کاربردی. موضوع هر دو، فیزیک است، اما یکی به تئوری و مفهوم‌سازی می‌پردازد و دیگری به کاربرد این مفاهیم در فناوری و صنعت. پس برای دو هدف متباین، باید دو علم مستقل تأسیس شود و نمی‌توان دو هدف متفاوت را در یک علم پیگیری کرد، هرچند موضوع این دو هدف یکی باشد؛ زیرا تأمین هر هدف نیازمند منابع، مبادی، قواعد و روش‌های خاص خود است. بنابراین، علم کلام نمی‌تواند هم به عنوان صنعت دفاع از باورهای دینی باشد و هم به عنوان علم استنباط معارف اعتقادی؛ زیرا دفاع و استنباط دو هدف کاملاً متفاوت و متباین هستند که هر یک مسائل، منابع، مبادی و روش‌های استدلال مناسب خود را می‌طلبند. در نتیجه، تحقق هر یک از این اهداف، نیازمند تأسیس علمی مستقل است.

به نظر می‌رسد اینکه محققان گذشته، در کنار نگارش کتب کلامی، کتاب‌هایی تحت عنوان اعتقادنامه می‌نوشتند و در آن‌ها استنباطات اعتقادی خود را بیان می‌کردند، به همین دلیل بوده است. قدیمی‌ترین این رساله‌های اعتقادی، رساله‌ای است که علی بن موسی الرضا (علیه السلام) در پاسخ به درخواست مأمون که از امام خواسته بود محض اسلام را برای او بنویسد، نگاشته‌اند. از دیگر نمونه‌های این نوع تألیفات می‌توان به رساله اعتقادات و أمالی شیخ صدوق، تصحیح الاعتقاد شیخ مفید، جمل العلم و العمل سید مرتضی، العقائد الجعفریه شیخ طوسی، رساله فی العقیده محقق حلی، واجب الاعتقاد علامه حلی، العقیده الکافیة شهید اول، رساله اعتقادات علامه مجلسی، اعتقادات شیخ بهائی و عقائد الامامیه محمدرضا مظفر اشاره کرد.

در جهان غرب، حتی بین مقام توضیح و نظام‌مند ساختن اصول اعتقادی و مقام دفاع از اعتقادات، تفکیک قائل شده‌اند و برای هریک، علمی مستقل تأسیس کرده‌اند. علم الهیات جزمی^۳ برای تبیین و فهم اصول اعتقادی، و علم دفاعیات دینی^۴ برای دفاع از دین، به صورت مستقل تدوین شده‌اند (پترسون و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۲۸).

۳-۳. ظرفیت استنباطی مسائل علم کلام

آنچه در مورد ظرفیت مسائل علم کلام می‌تواند مطرح باشد، فراگیری و شمول این مسائل است؛ یعنی اینکه آیا دایره مسائل علم کلام، تمام معارف اعتقادی و شناختی که دین اسلام در اختیار انسان قرار داده است، را در بر می‌گیرد یا خیر؟

هر علم، مجموعه‌ای از مسائل است که حول یک موضوع و به‌منظور هدف خاصی گرد هم آمده‌اند؛ اما این گرهمایی و شکل‌گیری علم، یک فرایند دفعی نیست؛ بلکه دارای سیر تدریجی است. در ابتدا، چند مسأله کنار هم قرار می‌گیرند و به تدریج مسائل جدیدی به آن‌ها افزوده می‌شود، تا مجموعه‌ای حاصل گردد که شایستگی نام علم را پیدا می‌کند. فرایند تشکیل علم کلام نیز از این قاعده مستثنی نیست.

مسائل اولیه علم کلام، مسائل اختلافی بین مسلمانان بود، مانند مسأله جانشینی پیامبر اکرم (صلی‌الله علیه و آله)، حکم مرتکب گناه کبیره، و مسأله جبر و اختیار. در مراحل بعد، این مسائل تبدیل به موضوعات اختلافی بین مذاهب مختلف اسلامی شد. اختلافات مسلمین کم‌کم منجر به گروه‌بندی و پیدایش مذاهب کلامی متعددی گردید و هر گروه، نظریه‌ای را درباره این مسائل مطرح کرد و آن نظریه‌ها را به‌عنوان اصول و قواعد مذهب خود پذیرفت. برای تبیین و استنباط این نظریه‌ها یا پر کردن خلأهای ناشی از نادرستی رأی اولیه، مسائل جدیدی اضافه شدند. به این ترتیب، حوزه‌ای از مسائل شکل گرفت که منجر به تولد علم کلام شد.

برای مثال، در دوره پس از جنگ صفین، در مورد مسأله پذیرش یا عدم پذیرش حکمیت بین مسلمانان، اختلاف‌هایی پدید آمد. این اختلاف منجر به تشکیل گروه خوارج شد. ابتدا خوارج حکم به عدم پذیرش حکمیت کرد، و سپس اعلام نمود هرکس حکمیت را بپذیرد، مرتکب گناه کبیره شده است. بعدها، این گروه مرتکب گناه کبیره را کافر دانستند. از این رو، موضوع «کفر مرتکب کبیره» به شکل مسأله‌ای کلامی بدل شد. از مباحث مربوط به کفر و ایمان مرتکب گناه کبیره، مباحثی درباره «مراتب ایمان» و اینکه آیا عمل داخل در حقیقت ایمان است یا خیر، پدید آمد. برای جلوگیری از اختلافات و خونریزی‌های ناشی از تکفیر مرتکب گناه کبیره، گروهی از مسلمانان «مسأله ارجاء» را مطرح کردند، مبنی بر تأخیر حکم مرتکب گناه کبیره و واگذاری آن به خداوند متعال (سبحانی، ۱۴۱۹ق، صص ۱۷ و ۱۸).

همان‌طور که مشاهده می‌شود، مسائل کلامی آن دوران که همچنان جزء مسائل اصلی این علم محسوب می‌شوند، مسائل اختلافی بین مذاهب و عوارض و پیامدهای آن‌ها بودند. در آن دوره، علم کلام در پی احصاء و استنباط معارف اعتقادی اسلام نبود. همچنین، در زمان‌های مختلف، به‌خاطر تقابل‌ها و تعاملاتی که میان فلسفه و علم کلام صورت گرفته است، مسائل جدیدی به علم کلام افزوده شد. فلسفه و کلام، در مباحثات و گفت‌وگوهای خود، گاه مناظراتی پرشور و گاه همکاری‌های ثمربخش داشته‌اند. در واقع، فلسفه با طرح پرسش‌ها و ارائه استدلال‌هایی، علم کلام را به چالش می‌کشید و در نتیجه، مسائل جدیدی به این حوزه افزوده می‌شد. در دوره‌های متأخر، با کم‌رنگ شدن فضای مناظره‌ای میان مذاهب در مباحث اعتقادی، متفکران این حوزه، اصول دین را محور اصلی پژوهش‌های خود قرار دادند. به تدریج، مسائل مرتبط با اصول دین گسترش یافت و ابعاد جدیدی به مباحث کلامی افزوده شد.

آنچه امروز به‌عنوان مسائل علم کلام در دسترس است و در کتب کلامی مطرح می‌شود، ترکیبی از مسائل اولیه اختلافی میان مذاهب اسلامی، مباحث وارداتی از فلسفه و مسائلی مرتبط با اصول دین است. اما آیا معارف اعتقادی دین مبین اسلام، فقط این مسائل را شامل می‌شود؟ آیا دین اسلام، که مدعی جامعیت است، صرفاً به این مسائل در حوزه اعتقادات بسنده کرده و به مسائل دیگری نپرداخته است؟ بدون شک، پاسخ منفی است. معارف اعتقادی اسلام تنها شامل اصول دین و مسائل اولیه کلامی نیست. براساس نظریه‌ای که معارف اسلامی را در سه بخش می‌داند؛ یعنی احکام، اخلاق و اعتقادات (مطهری، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۶۳). هرآنچه در متون اسلامی، اعم از کتاب و سنت، وجود دارد و جزء احکام و اخلاق محسوب نمی‌شود، معرفت اعتقادی است. یکی از دلایل اصلی مستقل بودن علم کلام جدید از کلام قدیم، عدم شمول دایره مسائل کلام قدیم نسبت به مسائل کلام جدید است (فرامرزی قراملکی، ۱۳۷۳ش، صص ۲۳-۲۷). علت این امر، همان محدود بودن حوزه علم کلام قدیم به مسائل اولیه اختلافی میان مذاهب اسلامی و مسائل مربوط به اصول دین است.

نتیجه اینکه، مسائل علم کلام همه معارف اعتقادی را شامل نمی‌شود و دین مبین اسلام، معارف اعتقادی بسیار گسترده‌تری از آنچه در علم کلام موجود است، در بر دارد که نیازمند استنباط و استخراج می‌باشد.

۳-۴. ظرفیت استنباطی قواعد علم کلام

علم کلام علمی قاعده‌محور است و اصولاً قواعد کلامی جایگاه اساسی در این علم دارند؛ اما سؤالی که در این پژوهش مطرح است، این است که میزان ظرفیت این قواعد برای استنباط معارف اعتقادی چقدر است؟ برای پاسخ به این سؤال، ابتدا لازم است منشأ پیدایش قواعد کلامی و هدف اصلی تأسیس آن‌ها بررسی شود.

در دوره‌های اولیه شکل‌گیری مذاهب کلامی و پیدایش علم کلام، کارکرد قواعد کلامی این بوده است که مرزهای اعتقادی بین مذاهب مختلف را ترسیم می‌کردند. اساساً، به وجود آمدن مذاهب کلامی گوناگون بدین صورت اتفاق می‌افتاده است که در نتیجه اختلافاتی در مسأله یا مسائلی بین مسلمانان، افراد یا گروه‌هایی، رأی یا آراء خاص خود را انتخاب می‌کردند و از دیگر مسلمانان فاصله می‌گرفتند. آن‌گاه، این آراء را به‌عنوان قواعد مذهب خود و مرزهای تفکیک‌کننده میان خود و دیگران تعریف می‌نمودند و در ادامه به لوازم، آثار و فروع آن قواعد ملتزم می‌شدند. آنچه در زمان حاضر نیز به‌عنوان قواعد کلامی مشهورند، همان قواعد یا مرزهای اعتقادی مذاهب کلامی است.

نقل است که اعتزال واصلیه، بر پایه چهار قاعده کلامی نفی صفات باری، قول به قدر، منزله بین المنزلتین و حکم درباره اختلاف سیاسی امیرالمؤمنین و محاربان‌ش بوده است. اعتزال آن‌ها حول چهار اصل می‌چرخد: اصل اول: قول به نفی صفات باری تعالی... اصل دوم: قول به قدر... اصل سوم: قول به منزله بین المنزلتین... اصل چهارم: قول ایشان در مورد دو گروه اصحاب جمل و اصحاب صفین که یکی از آن‌ها به‌طور غیرمشخص خطاکار است^۵ (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، صص ۶۰-۶۳). همچنین، اختلاف درباره قاعده «اصلح»، سبب جدایی ابوالحسن اشعری از استادش ابوعلی جبایی شده است. میان ابوالحسن اشعری و استادش مناظره‌ای در مسأله‌ای از مسائل صلاح و اصلح در گرفت و با یکدیگر مخاصمه کردند؛ و اشعری به این طایفه پیوست و با روش‌های کلامی از گفتار آنان پشتیبانی کرد و این، مذهبی برای اهل سنت و جماعت گردید (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۰۶).

بنابراین، رویکرد مذاهب کلامی در تأسیس قواعد مذهب خود این نبوده است که به متون اسلامی، یعنی آیات و روایات، مراجعه کنند و قواعد عقاید اسلامی را استخراج نموده و از آن‌ها به‌عنوان ابزار استنباط فروع معارف اعتقادی بهره‌مند شوند. البته این مطلب به‌معنای آن نیست که هیچ یک از قواعد کلامی هیچ‌گونه کارکرد استنباطی ندارند؛ بلکه مراد آن است که در تأسیس قواعد کلامی چنین رویکردی مدنظر نبوده است و قواعد کلامی به‌منظور استنباط معارف اعتقادی وضع نشده‌اند. بنابراین، هرچند برخی قواعد کلامی نیز دارای کارکرد استنباطی هستند، اما مجموع این قواعد توانایی استنباط بسیاری از معارف اعتقادی را ندارند.

ممکن است گفته شود که می‌توان با مراجعه به منبع عقل و وحی، قواعدی با رویکرد استنباطی تأسیس کرد و این خلأ را پر نمود. در پاسخ گفته می‌شود که این قواعد تازه تأسیس که بر پایه مراجعه به عقل و وحی شکل گرفته‌اند، قواعد کلامی نیستند؛ زیرا قواعد هر علمی برآمده از مباحث آن علم است و با رجوع به مباحث مطرح در کتب آن علم، استنباط می‌شوند. قواعدی که با مراجعه به کتاب و سنت، و بدون توجه به کتب کلامی، تأسیس و استخراج می‌گردند، قواعد عقاید هستند، نه قواعد کلامی. بسیاری از معارف اعتقادی اصلاً در کتب کلامی مطرح نشده‌اند که بتوان از آن‌ها قواعد مربوط به این مباحث را استنباط کرد.

۳-۵. ظرفیت استنباطی منابع و مبادی علم کلام

هدف در مقام استنباط معارف اسلامی، کشف نظر دین اسلام در مورد مسائل مختلف است. برای تعیین منابع مناسب این کشف، باید به خود دین اسلام رجوع شود و منابعی که خود او معرفی می‌کند، مورد توجه قرار گیرد. دین اسلام برای کشف نظر خود دو منبع را معرفی می‌کند: منبع وحی و منبع عقل. امام کاظم (علیه‌السلام) می‌فرماید: خداوند برای مردم دو حجت قرار داده است: حجت بیرونی و حجت درونی. حجت بیرونی فرستادگان، پیامبران و امامان‌اند، و حجت درونی همان عقل‌ها هستند^۶ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۶).

اما در زمینه دفاع از معارف اسلامی، هدف اثبات این معارف و رد نظریه‌های مخالف است. منابع مناسب برای تأمین این هدف، باورهایی هستند که نزد طرف مقابل پذیرفته شده و قابل استناد است. باورهای مشهور و مسلم نزد طرف مقابل، به‌عنوان منبع استدلال به کار گرفته می‌شوند: درمقابل اهل شریعت، از مشهورات شرعی استفاده می‌شود؛ درمقابل اهل فلسفه، از مقدمات فلسفی بهره گرفته می‌شود و درمقابل علوم طبیعی، از مقدمات مأخوذ از علوم طبیعی استفاده می‌شود. تقسیم کلام به نقلی، فلسفی و غیره نیز مربوط به همین کلام دفاعی است.

۵. اعتزالهم یدور علی أربع قواعد: القاعدة الأولى: القول بنفی صفات الباری تعالی... القاعدة الثانية: القول بالقدر... القاعدة الثالثة: القول بالمنزلة بین المنزلتین... القاعدة الرابعة: قوله فی الفریقین من أصحاب الجمل و أصحاب صفین إن أحدهما مخطئ لا بعینه.
۶. إن لله علی الناس حجتین حجة ظاهرة و حجة باطنة فأما الظاهرة فالرسول و الأنبياء و الأئمة ع و أما الباطنة فالعقول.

از دیدگاه تاریخی، زمانی که علوم نقلی بر مجامع علمی غالب بودند، کلام نقلی رواج پیدا کرد، و هنگامی که افکار فلسفی بر علوم حاکم شد، کلام فلسفی ترویج یافت. در زمان حاضر، نیز با غلبه علوم طبیعی، استدلال‌های کلامی کم‌کم رنگ و بوی علوم طبیعی را به خود می‌گیرند. در جهان غرب که حکومت علوم طبیعی زودتر شکل گرفت و غالب است، مباحث الهیاتی نیز به شدت تحت تأثیر علوم طبیعی قرار گرفته است.

۳-۶. ظرفیت استنباطی اسلوب و شیوه استدلال علم کلام

همان‌طور که تأمین هر هدفی منابع و مبادی خاص خود را می‌طلبد، اسلوب و شیوه استدلال مناسب نیز به همان میزان ضروری است. هدف در مقام استنباط، کشف نظر دین اسلام در مسائل اعتقادی است. نظر دین در مورد مسائل مختلف، امری حقیقی و واقعیتی قابل دست‌یابی است. اسلوب و شیوه‌ای که برای کشف واقعیت‌ها تعریف شده، اسلوب برهانی است. برهان، اسلوب و شیوه‌ای از استدلال است که صورت و ماده آن یقینی بوده و نتیجه‌ای قطعی و یقین‌آور می‌دهد. صورت یقینی استدلال، قیاس است (حلی، ۱۳۶۳ش، ص ۱۹۹).

مواد یقینی در استنباط معارف اعتقادی می‌توانند مقدمات فراگرفته شده از معصومین باشند. محقق لاهیجی می‌گوید: «مقدماتی که از معصومین فراگرفته شده، به‌منزله اولیات در قیاس برهانی‌اند و افاده یقین می‌کنند به این صورت که این مقدمه کلام معصوم است، کلام معصوم حق است؛ پس این مقدمه حق است» (لاهیجی، ۱۳۸۳ش، ص ۴۹). همچنین، مواد یقینی استنباط می‌تواند دریافت‌های صریح و قطعی عقل بوده باشد؛ چنان‌که محقق لاهیجی می‌فرماید: «عقل مستقلاً می‌تواند معارف الهی و حقه را تحصیل کند. تحصیل این معارف باید به‌طوری باشد که موافق نفس‌الأمر و واقعیت بوده و از راه براهین عقلی صرف که به بدیهیات منتهی می‌شوند، باشد به‌طوری که هیچ عقلی نتواند آن را انکار کند و مجبور به پذیرفتن آن باشد» (لاهیجی، ۱۳۸۳ش، ص ۴۱).

هدف در مقام دفاع از معارف، اثبات حقایق آن‌ها و رد قول مخالف است. برای دستیابی به این هدف، اسلوب و شیوه جدلی تعریف شده است. جدل، نوعی استدلال است که صورت و ماده آن نزد طرف مقابل، مشهور و مسلم است (حلی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۳۲). مشهورات دو نوع‌اند: نوع اول، مشهورات به‌معنای اعم؛ یعنی آن دسته از باورهایی که نزد همگان مسلم و پذیرفته شده است. نوع دوم، مشهورات به‌معنای خاص؛ یعنی باورهایی که نزد گروه خاصی پذیرفته است (حلی، ۱۳۶۳ش، ص ۲۳۶). قواعد هر علمی، مشهور به‌معنای خاص نزد اهل آن است. بنابراین، تعیین صورت و ماده استدلال جدلی، مسلمات و مشهورات طرف مقابل است. چنان‌که، اگر طرف مقابل، اهل شریعت و سنت باشد، می‌توان از صورت استدلال تمثیلی که مورد پذیرش آنان است و نیز از مشهورات شرعی استفاده کرد. اگر طرف مقابل اهل فلسفه باشد، باید صورت قیاس برهانی باشد؛ زیرا تنها صورت معتبر نزد ایشان، برهان است و مواد استدلال باید یقینی و منتهی به بدیهیات باشند و اگر طرف مقابل اهل علوم طبیعی باشد، صورت استدلال می‌تواند استقرائی باشد که روش علوم تجربی است و مواد آن مشاهدات و تجربیات است. رابطه اسلوب مقام دفاع از معارف با اسلوب مقام استنباط، عموم و خصوص مطلق است. تنها صورت استدلالی پذیرفته شده در استنباط، قیاس است؛ اما در دفاع، می‌توان از قیاس، تمثیل و استقراء نیز بهره برد. مواد استدلال در استنباط، عقل و نقل هستند؛ اما در دفاع، بستگی به طرف مقابل دارد و می‌توان از مقدمات نقلی، عقلی، فلسفی و تجربی بهره گرفت.

۴. پیشنهاد تأسیس علم مستقل برای استنباط معارف اعتقادی

به‌طور کلی، یک علم نمی‌تواند دو هدف متباین را تأمین کند؛ زیرا تأمین هر هدفی مجموعه مسائل مناسب خود را گردآوری و قواعد مناسب خود را تأسیس می‌نماید، از منابع خاصی بهره می‌گیرد و شیوه و اسلوب مناسب خود را به کار می‌گیرد. تمایز علوم نیز به همین امور است. یعنی وقتی دو هدف به آن مقدار از هم متباین بودند که مسائل، قواعد، منابع و شیوه استدلال متفاوتی را اقتضاء کردند، لازم است برای هر یک از این اهداف، علمی جداگانه تأسیس شود. در مورد معارف اعتقادی، دو هدف متباین دنبال می‌شود؛ یکی استنباط معارف اعتقادی و دیگری دفاع از این معارف. هر یک از این اهداف، مسائل، قواعد، منابع و شیوه‌های استدلال متناسب با خود را می‌طلبد. بنابراین، ضرورت دارد دو علم مستقل برای این دو هدف متباین تأسیس گردد.

علم کلام ظرفیت استنباطی محدودی دارد؛ زیرا از ابتدا برای هدف استنباط معارف اعتقادی تأسیس نشده است و هدف آن، دفاع از معارف اعتقادی بوده است. افزودن جنبه استنباطی به این علم، مستلزم اضافه کردن مسائل، قواعد، منابع و شیوه استدلال مناسب برای مقام استنباط است. درحالی‌که این علم، مسائل، قواعد، منابع و شیوه‌های استدلال مخصوص خود و مناسب برای مقام دفاع را داراست. چنین اقدامی بر خلاف شیوه عقلاست؛ چراکه آنان در تلاشند علوم را تفکیک کنند تا امر تسهیل شده و بر مسائل تسلط بیشتری حاصل گردد. پیشنهاد می‌شود، در کنار علم کلام که به جنبه دفاع از معارف اعتقادی می‌پردازد و ظرفیت و توان مناسب این کار را دارد، علم مستقل دیگری تحت عنوان

«علم عقائد» تأسیس گردد تا به جنبه استنباط معارف اعتقادی بپردازد. تأسیس این علم نیازمند گردآوری مسائل، تأسیس قواعد، تعیین منابع و انتخاب شیوه مناسب است که البته در گذر زمان و با تلاش پژوهشگران، کامل تر و غنی تر خواهد شد.

۵. موضوع و هدف علم استنباط معارف اعتقادی

موضوع این علم، معارف اعتقادی و هدف آن استنباط این معارف است.

۵-۱. مسائل علم استنباط معارف اعتقادی

در زمینه مسائل اعتقادی، نیاز به تفریح و تدوین فروع اعتقادی وجود دارد، همان طوری که محقق یزدی در کتاب عروة الوثقی برای فقه انجام داده است. بنابراین، باید کتابی مشابه «عروة الوثقی» که جامع اصول و فروع اعتقادی باشد، تدوین شود تا محققین همچون عروه بر آن حاشیه بنویسند.

مسائل گردآوری شده در این کتب باید شامل تمام گزاره‌های اعتقادی شود که در آیات و روایات به آن تصریح شده است. براساس نظریه‌ای که معارف اسلامی را در سه بخش می‌داند؛ یعنی احکام، اخلاق و اعتقادات (شهید مطهری، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۶۳)، هرچه در متون اسلامی، اعم از کتاب و سنت، وجود دارد و جزء احکام و اخلاق محسوب نمی‌شود، جزء معرفت اعتقادی است. همچنین، مسائلی که در قرآن و روایات به آن‌ها تصریح نشده است، اما می‌توان پاسخ آن‌ها را از آیات و روایات استنباط کرد، در این مجموعه قرار می‌گیرند. اعتقادنامه‌ها چنین ویژگی‌ای دارند؛ مانند رساله‌های عملیه فقها که نتیجه استنباطها و فتاوی اعتقادی محققین هستند. اغلب این اعتقادنامه‌ها بدون استدلال هستند، مگر برخی از آن‌ها که در نهایت می‌توان آن‌ها را نیمه استدلالی دانست. اما آنچه بیشتر مورد نیاز است، تألیف کتب استدلالی در زمینه اعتقادات است، تا همان طور که علم فقه با تألیف کتب استدلالی فقهی رشد و توسعه یافته است، علم عقاید نیز جایگاه خود را پیدا کند و به رشد و ترقی دست یابد.

۵-۲. قواعد علم استنباط معارف اعتقادی

قواعد این علم باید از دل گزاره‌های اعتقادی بدست آورد. گزاره‌هایی از آیات و روایات که بیانگر اعتقادات کلی هستند، به گونه‌ای که عقاید جزئی‌تر از آن‌ها استخراج و به عنوان قواعد این علم تعیین شوند. استخراج و تدوین کتب قواعد اعتقادی بسیار ثمربخش است. این قواعد موجب یکپارچگی و انسجام گزاره‌های اعتقادی شده و از پراکندگی و تناقض جلوگیری می‌کنند. همچنین، فرایند استنباط اعتقادات جزئی را تسهیل کرده و در پاسخگویی به مسائل نوظهور کمک‌کننده هستند و استدلال‌ها را منطقی‌تر و مستدل‌تر می‌سازند.

۵-۳. منابع علم استنباط معارف اعتقادی

اولین قدم در تهیه منابع استنباط عقاید، مراجعه به قرآن به عنوان مصدر اصلی و بنیادین باورهای اسلامی است. گردآوری آیات مربوط به اعتقادات و نوشتن کتاب‌هایی نظیر آیات الاحکام که برای فقه نگاشته شده‌اند، می‌تواند بسیار مؤثر باشد. دومین گام، تهیه و تنظیم جوامع روایی عقاید، مانند کتاب وسائل الشیعه که روایات فقهی را به صورت جامع جمع‌آوری و تنظیم کرده است. تهیه و تنظیم چنین جوامع روایی، نقش بسیار تأثیرگذاری در توسعه و غنای عقاید اسلامی دارد. این نوع مجموعه‌ها، دسترسی به منابع حدیثی را آسان می‌کنند و موجب تمایز بین روایت صحیح و ناصحیح می‌شوند. همچنین اعتماد به منابع حدیثی را تقویت می‌نمایند و زمینه‌ساز تدوین اصول استنباط و قواعد اعتقادی می‌شوند.

گام سوم، توجه به عقل به عنوان منبعی در استنباط عقاید است که گاه به صورت مستقل و گاه مکمل منابع نقلی عمل می‌کند. استخراج قواعد عقلی و دسته‌بندی آن‌ها طبق الگوی کتب اصول فقه به مستقلات عقلیه و غیر مستقلات عقلیه می‌تواند بسیار مفید باشد. مستقلات عقلی گزاره‌های اعتقادی هستند که عقل به تنهایی و بدون کمک نقل آن‌ها را درک می‌کند. غیر مستقلات عقلی، قضایایی هستند که مدرک آن‌ها عقل است و در صورت انضمام مقدمه نقلی، صلاحیت استنباط عقاید دینی از آن‌ها وجود دارد.

۵-۴. اسلوب و شیوه علم استنباط معارف اعتقادی

برای سامان‌دادن به شیوه استنباط معارف اعتقادی، نیاز به تأسیس یک علم مستقل، مانند علم اصول فقه، احساس می‌شود. این علم با تبیین مبانی و قواعد استنباط صحیح، از اعمال سلیقه‌های شخصی و برداشت‌های نادرست جلوگیری می‌کند. همچنین، محقق را قادر می‌سازد تا با اتکاء به ادله معتبر، به گزاره‌های اعتقادی صحیح و مستند دست یابد.

علم اصول فقه هر چند بسیار کمک‌کننده است، اما نمی‌تواند وظیفه استنباط معارف اعتقادی را به طور کامل بر عهده گیرد، به طوری که نیازی به پرداختن به اصول استنباط عقائد نباشد؛ زیرا نسخ معارف اعتقادی با احکام عملی تفاوت دارد. معارف اعتقادی امور حقیقی و واقعی

هستند، درحالی که احکام فقهی اموری اعتباری‌اند. این تفاوت در نوع، تأثیرات زیادی در تفاوت روش استنباط آن‌ها دارد. حقیقی و واقعی بودن معارف اعتقادی، بررسی صحت صدور روایات، تحلیل دلالت آن‌ها، و نحوه جمع بین روایات اعتقادی را از روایات فقهی متمایز می‌سازد.

نتیجه‌گیری

۱. علم به معنای رشته‌های مختلف، نظام منسجم معرفتی است که موضوع، هدف، مسائل، منابع، مبانی و روش‌های استدلال مشخص را شامل می‌شود. هر ظرفیتی که یک علم دارا باشد، ناشی از مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده و عناصر آن است؛ زیرا علم، غیر از این مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده، چیز دیگری ندارد که بتواند توان و ظرفیت خاصی برای آن ایجاد کند.

۲. هدف و غایت هر علم نقش مؤثری در تعیین سایر مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده آن دارد و برآورده کردن هر هدفی مستلزم مسائل، منابع، مبادی و روش‌های استدلال مناسب است. هدف علم کلام در ابتدای تأسیس و نزد متقدمین، دفاع از آموزه‌های شریعت بوده است. مسائل، منابع، مبادی و روش‌های استدلالی آن نیز براساس همین هدف انتخاب شده است تا به بهترین شکل آن را تأمین کند.

۳. هدف یک علم نمی‌تواند تغییر یابد و یا هدف متباین دیگری به آن افزوده شود؛ زیرا سایر مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده آن علم براساس همان هدف اولیه انتخاب شده‌اند و ظرفیت لازم برای تأمین هدف ثانوی را ندارند. تغییر هدف علم کلام از دفاع به استنباط و یا افزودن هدف استنباط، همین مشکل را به همراه دارد.

۴. آنچه امروزه به‌عنوان مسائل علم کلام در کتب کلامی مطرح می‌شود، ترکیبی است از مسائل اولیه اختلافی میان مذاهب اسلامی، مباحث وارداتی از فلسفه و مسائلی مرتبط با اصول دین. دین مبین اسلام، معارف اعتقادی بسیار گسترده‌تری از آنچه در کتب کلامی موجود است، دارد. مسائل علم کلام تمام معارف اعتقادی را که اسلام در اختیار انسان قرار داده است، در بر نمی‌گیرد و تمام آن را پوشش نمی‌دهد.

۵. آنچه به‌عنوان قواعد کلامی شهرت یافته‌اند همان قواعد یا مرزهای اعتقادی مذاهب کلامی هستند. رویکرد مذاهب کلامی در تدوین این قواعد بر تطبیق آن‌ها بر قرآن و روایات، نه بر استخراج این قواعد از آن‌ها، استوار بوده است. درواقع، آنان تلاش داشتند تا قواعد مذهب خود را به قرآن و روایات تحمیل کنند، تا اینکه از آن‌ها عقائد خود را استخراج کنند. بنابراین، قواعد کلامی در زمینه استنباط معارف اعتقادی صحیح، کارایی چندانی ندارند.

۶. منابع معتبر برای استنباط معارف اعتقادی تنها وحی و عقل هستند؛ اما در حوزه دفاع از این معارف، چنین محدودیتی وجود ندارد و می‌توان هرآنچه مورد قبول طرف مقابل است را به‌عنوان مقدمات استدلال به کار برد. افزودن هدف استنباط به علم کلام باعث می‌شود برخی تلاش کنند با مقدمات مناسب دفاع از اعتقادات، عقاید را استنباط کنند که منجر به تحریف در دین شود.

۷. معارف اعتقادی، اموری حقیقی و واقعی‌اند، اسلوب و شیوه کشف واقعیت‌ها، اسلوب برهانی است؛ اما اسلوب و شیوه دفاع از معارف، اسلوب جدلی است که ملاک صورت و ماده آن، مسلم و مشهور بودن نزد طرف مقابل است. شیوه جدلی، در استنباط معارف کارایی ندارد.

۸. وقتی دو هدف تا حدی متباین باشند که مسائل، قواعد، منابع و شیوه‌های استدلال متفاوتی را اقتضاء کنند، لازم است برای هریک از این اهداف، علم جداگانه‌ای تأسیس شود. علم کلام ظرفیت مناسبی برای تأمین هدف دفاع از معارف دارد. لازم است علمی مستقل برای استنباط معارف اعتقادی تأسیس گردد و منابع، مسائل، قواعد و شیوه‌های مناسب برای تحقق این هدف، انتخاب و تدوین گردد.

یادداشت‌ها

نویسنده هیچگونه تعارض منافی گزارش نکرده است.

منابع

- ابن سہلان ساوی، عمر بن سہلان (۱۴۲۵ق). *البصائر النصیریۃ فی علم المنطق*. تهران: شمس تبریزی.
- ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ق). *معجم مقاییس اللغۃ*. قم: مکتب الإعلام الإسلامی.
- برنجکار، رضا (۱۳۹۱ش). *روش شناسی علم کلام (اصول استنباط و دفاع در عقاید)*. قم: موسسۃ علمی فرهنگی دار الحدیث، سازمان چاپ و نشر.
- پترسون، مایکل و دیگران (۱۳۹۳ش). *عقل و اعتقاد دینی (درآمدی بر فلسفۃ دین)*. تهران: طرح نو.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۳۶۳ش). *الجوہر النضید و رسالۃ التصور و التصدیق*. قم: بیدار.
- حمیری، نشوان بن سعید (۱۴۲۰ق). *شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلام*. دمشق: دار الفکر.
- خسرویناہ، عبدالحسین (۱۳۸۳ش). *کلام جدید*. قم: مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه.
- راغب اصفہانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات ألفاظ القرآن*. بیروت: دار القلم.
- سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۱۹ق). *مقدمۃ نہایۃ المرام فی علم الکلام*. قم: مؤسسۃ الإمام الصادق (علیہ السلام).
- شرتونی، سعید (۱۴۱۶ق). *أقرب الموارد فی فصیح العربیۃ و الثوارد*. تهران: منظمۃ الاوقاف و الشؤون الخیریۃ، دار الأسوۃ للطباعۃ و النشر.
- شهرستانی، محمد بن عبد الکریم (۱۴۱۵ق). *الملل و النحل*. بیروت: دار المعرفۃ.
- صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۴ق). *الاعتقادات*. قم: المؤتمر العالمی للشیخ المفید.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۸ق). *عیون أخبار الرضا علیہ السلام*. تهران: نشر چہان.
- طوسی، ابوجعفر (۱۳۵۱ش). *شرح العبارات المصطلحۃ*. (تحقیق محمدتقی دانش پژوه). مشهد: الذکری الالفیۃ للشیخ المفید.
- فارابی، محمد بن محمد (۱۹۹۶م). *احصاء العلوم*. بیروت: دار و مکتبۃ الهلال.
- فرامرزی قراملکی، احد (۱۳۷۳ش). *موضع علم و دین در خلقت انسان*. تهران: موسسۃ فرهنگ آریہ.
- فراہیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق). *کتاب العین*. قم: نشر ہجرت.
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ق). *المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی*. قم: موسسۃ دار الہجرۃ.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی*. تهران، دار الکتب الإسلامیۃ.
- لاہیجی، عبد الرزاق بن علی (۱۳۸۳ش). *گوہر المراد*. تهران: نشر سایہ.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۲ش). *رابطۃ علم و دین*. قم: انتشارات مؤسسہ آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مطہری، مرتضی (۱۴۱۸ق). *مجموعہ آثار استاد شہید مطہری*. تهران: صدرا.
- مکدرموت، مارتین (۱۳۷۲ش). *اندیشہ‌های کلامی شیخ مفید*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

References

- Beranjkar, R. (2012). *Methodology of Theology (Principles of Deduction and Defense in Beliefs)*. Qom: Scientific and Cultural Institute of Dar al-Hadith, Printing and Publishing Organization. [In Persian]
- Farabi, M.M. (1996). *Ihsa al-Ulum*. Beirut: Dar wa Maktabat al-Hilal.
- Farahidi, Kh. A. (1998). *Kitab al-Ain*. Qom: Nashr-e Hejrat. [In Arabic]
- Faramarz Qaramaleki, A. (1994). *The Position of Science and Religion in the Creation of Man*. Tehran: Farhang-e Araye Institute. [In Persian]
- Fayyumi, A. M. (1993). *Al-Misbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir lil-Rafei*. Qom: Dar al-Hijrah Institute. [In Arabic]
- Hali, H. Y. (1984). *Al-Jawhar al-Naḍīd wa Risālat al-Taṣawwur wa al-Taṣdīq*. Qom: Bidar. [In Persian]
- Ḥimyarī, N. S. (1999). *Shams al-'Ulūm wa Dawā' Kalām al-'Arab min al-Kulūm*. Damascus: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Fāris, A. F. (1393). *Mu'jam Maqāyīs al-Lughah*. Qom: Maktab al-I'lām al-Islāmī. [In Arabic]
- Ibn Sahlān Sāwī, U. S. (2004). *Al-Baṣā'ir al-Naṣīriyyah fi 'Ilm al-Manṭiq*. Tehran: Shams Tabrizi. [In Arabic]

- Khosropanah, A. (2004). *Kalam Jadid*. Qom: Center for Cultural Studies and Research of the Theological Seminary. [In Persian]
- Kulayni, M. Y. (1986). *Al-Kafi*. Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Lahiji, A. R. A. (2004). *Gowhar al-Murad*. Tehran: Nashr-e Saye. [In Persian]
- MacDermott, M. (1993). *The Theological Ideas of Sheikh Mufid*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Misbah Yazdi, M. T. (2013). *The Relationship between Science and Religion*. Qom: Publications of the Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Motahhari, M. (1997). *Collection of Works by Professor Shahid Motahhari*. Tehran: Sadra. [In Arabic]
- Peterson, M., Husker, W. & Co (2014). *Reason and Religious Belief (An Introduction to the Philosophy of Religion)*. Tehran: Tarh-e No. [In Persian]
- Raghib al-Isfahani, H. M. (1991). *Mufradat Al-Faz Al-Qur'an [Al-Mufradat Fi Gharib Al-Qur'an]*. Beirut: Dar al-Qalam. [In Arabic]
- Sadug, M. A (1999). *Oyoun Akhbar Al-Reza (A.S.)*. Tehran: Nashr-e Jahan. [In Persian]
- Sadug, M. A. (1993). *Al-I'tiqadat*. Qom: The World Congress of Sheikh Mufid. [In Arabic]
- Shahrestani, M. A. K. (1994). *Al-Milal wa al-Nihal*. Beirut: Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]
- Shartouni, S. (1995). *Aqrab al-Mawarid fi Fasah al-Arabia wa al-Shawarid*. Tehran: Waqf Organization and Charitable Affairs, Dar al-Usva for Printing and Publishing. [In Arabic]
- Subhani Tabrizi, J. (1998). *Introduction to Nihayat al-Maram fi 'Ilm al-Kalam*. Qom: Imam Sadiq Institute. [In Arabic]
- Tusi, A. J. (1972). *Sharh al-Ibarat al-Mustalha*. (Edit: M. T. Daneshpajouh). Mashhad: Al-Zikra al-Alfiyyah for Sheikh Mufid. [In Persian]

